

آیات الاحکام

استاد کاظم مدیرشانه چی

تهران

۱۳۹۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
شش	پيشگفتار
۱	مقدمه
۹	كتاب الطهارة
۲۰	كتاب الصلوة
۶۹	كتاب الزكوة
۸۷	كتاب الخمس
۹۴	كتاب الصوم
۱۰۱	كتاب الحج
۱۳۹	كتاب الجهاد
۱۷۱	كتاب الامر بالمعروف و النهى عن المنكر
۱۷۴	كتاب المكاسب
۱۸۵	كتاب التّجارة
۱۹۴	كتاب الدين و توابه
۲۰۶	كتاب العقود
۲۴۶	كتاب النكاح
۳۱۰	كتاب المطاعم و المشارب
۳۲۶	كتاب الميراث
۳۳۸	كتاب الحدود
۳۵۲	كتاب الجنایات
۳۶۳	كتاب القضا و الشهادات

پیشگفتار

سپاس بی‌قیاس خدای را عزوجلّ که به این بنده توفیق داد تا مقتبس انوار تنزیلش شوم و منسلک در زمره واردین شریعت سهله رسولش - صلی الله علیه - از انهار کتاب لاریب فیه باشم.

شکر الهی که کار جمع و تألیف احکام قرآن را که برای پژوهندگان پارسی زبان مشکلی بود، به سعی این ضعیف صورت اختتام بخشید، گرچه معترفم که کار این فقیر در این مرحله گامی ابتدایی است نه بایسته و شایسته وحی الهی. به این امید که دانش پژوهان را به مضمون «ما لا یدرک کله لا یترک کله» مفید افتد و عالمان را اشارتی باشد که این مهم را چنان که بایسته است دنبال کنند.

در این مجال فرصت را مغتنم شمرده از سازمان محترم «سمت» و از مدیر دانشمند آن حضرت حجة الاسلام و المسلمین جناب دکتر احمدی و معاونت شایسته معظم له جناب حجة الاسلام مرقاتی و سرکار خانم عذراء قبله‌ای که در ویراستاری و تصحیح اوراق این عجاله از بذل و سع دروغ نفرمودند و این مهم را به شایستگی سامان دادند و از سایر دست‌اندرکاران آن واحد مفید فرهنگی تشکر کنم و مزید توفیقات این عزیزان را از درگاه حق جلت آلائه مسئلت نمایم انه قریب مجیب و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین.

مقدمه

هر قانونی مستند به دلیل یا ادله‌ای است که از مقبولیت و احترام لازم نزد اتباع قانون برخوردار است. قوانین یا احکام اسلامی نیز مستند به منابعی است که برخی از آنها در زمان مؤسس دین یعنی پیغمبر اسلام مورد استناد بوده است و بعضی در ادوار بعد منبع و مدرک حکم معرفی شده است.

منابع اخیر نیز گاهی مورد قبول تمام مسلمین است و گاهی فقط نزد جمله‌ای از مذاهب یا فرقه خاصی مورد احترام و قابل استناد است. منابعی که در زمان رسول اکرم مورد استناد بوده و هست به اتفاق فریقین عبارت از کتاب خدا و سنت پیغمبر است که مصادر اولیه تشریح یا ادله اصلی احکام نامیده می‌شود و علمی که متضمن استنباط احکام از ادله مزبور است به علم فقه معروف است.

کتاب: کتاب در اصطلاح فقها و علمای اصول قرآن مجید است که حدود شش هزار و دوست و سی و شش آیه دارد.^۱ از این مجموع حدود پانصد آیه^۲ مربوط به احکام فرعیه عملیه و به اصطلاح احکام فقهی است که طی دوران رسالت بر حضرت محمد (ص) وحی شد. طی این مدت آیات قرآن به تدریج و به اصطلاح نجومی بر آن حضرت نازل شد، و آن جناب بر مردم قرائت می‌فرمود، و نویسندگان وحی به ثبت آن می‌پرداختند. البته پیرامون آیات سؤالاتی از آن حضرت می‌شد و آن جناب بیاناتی ایراد می‌فرمود که بعضی جنبه تفسیر و توضیح داشت، و برخی شامل تفصیل و تشریح احکام و قوانین قرآن و احیاناً بیان شأن نزول آیات و سور بود. چنان که در قرآن آمده است: و انزلنا الیک الذکر لتبین للناس ما

---

۱. طبق شمارش کوفیان (سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان. و رامیار، محمود، تاریخ قرآن).

۲. شهید ثانی، شرح لمعه، کتاب القضاء.

نزل الیهیم، و ما انزلنا الكتاب الا لتبین لهم الذی اختلفوا فیہ.^۱

بنابراین احکام و قوانین عملی اسلام که طی دوران رسالت به وسیله رسول اکرم ابلاغ می‌شد یا در قرآن آمده است و یا در احادیث منقول از آن حضرت (چه به بیان، و چه به عمل، و چه به امضای عمل صادر از دیگران) تشریح گردید؛ لذا مسلمانان منبع اصلی احکام و مقررات اسلامی را کتاب و سنت، یعنی آیات قرآن و دستورات رسول خدا می‌دانند و این قولی است که جملگی بر آن‌اند. بعدها منابع دیگری به دو منبع مزبور اضافه شد که از بحث ما خارج است؛ مانند دلیل عقل و اجماع، نزد امامیه و اجماع و قیاس و استحسان و مصالح مرسله و سدّ ذرایع، نزد اهل سنت و چون بحث ما درباره آیات احکام است که در کتاب الله آمده، مناسب است توضیحاتی درباره این منبع معروض گردد. مراد از آیات الاحکام آن دسته از آیات قرآن کریم است که مبین یکی از احکام عملیه دین مبین اسلام باشد.

کتاب آیات الاحکام: دانشمندان اسلامی از دیرزمان کتبی به منظور تشریح و تفسیر آیات مربوط به احکام قرآن نوشته‌اند. چنان‌که می‌دانیم اساس اولیه علوم اسلامی علاوه بر کتاب الله مجموعه‌ای از اقوال و افعال پیغمبر و یاران او بوده است که حدیث نامیده می‌شود. قسمتی از این منبع گرانبها گزارشهایی پیرامون تفسیر و شأن نزول آیات، بیان احکام اسلامی، سیره رسول اکرم، آداب و اخلاق اسلامی، و کلیه شئون مربوط به اداره اجتماع مسلمین بود که بعدها به صورت علمی مجزاً، از حدیث منشعب شد و به تدریج شرح و بسطی، که لازمه تکامل هر علم است، در آن پدید آمد. از آن جمله در زمینه احکام القرآن علاوه بر تفاسیر عمومی، کتب ویژه‌ای با توجه به اقوال رسول اکرم و صحابه و تابعین تألیف گردید.

در کشف الظنون (به پیروی از سیوطی در کتاب الاوائل) نخستین کتاب مدوّن احکام القرآن، تألیف امام شافعی متوفای ۲۰۴ هجری ذکر شده است؛ ولی ابن ندیم ضمن شمارش کتبی که درباره قرآن نوشته شده از احکام القرآن کلبی یاد می‌کند. مرحوم سید

حسن صدر (در تأسیس الشیعه) و علامه حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی (در الذریعه الی تصانیف الشیعه) به استناد نوشته ابن ندیم اولین مؤلف احکام القرآن را محمد بن سائب کلبی می‌شمارند و اضافه می‌کنند که کلبی به سال ۱۴۶ در گذشته و امام شافعی متولد ۱۵۵ و متوفای ۲۰۴ هجری است که ۵۸ سال بعد از اوست.

کلبی از اهل کوفه و از اصحاب حضرت باقر و صادق بوده است^۱ و هم او پدر هشام کلبی نسابه معروف می‌باشد که از خواص اصحاب حضرت صادق بوده است.^۲

باری حاجی خلیفه (صاحب کشف الظنون) غیر از احکام القرآن امام شافعی از ۱۲ کتاب دیگر نام می‌برد که از آن جمله است: احکام القرآن جصاص (م ۳۷۰)، احکام القرآن عمادالدین محمد طبری معروف به کیا الهراس (م ۵۰۴)، احکام القرآن ابن العربی (م ۵۴۳)^۳ است که به چاپ رسیده و بقیه تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد انتشار نیافته است.

نیز علامه تهرانی (در کتاب الذریعه) از سی کتاب شیعی در آیات الاحکام نام می‌برد که هیچ‌یک در کشف الظنون ذکر نشده است، به علاوه پنج کتاب دیگر در این موضوع که توسط معاصرین نوشته شده است.

از این سی و پنج کتاب (که علمای شیعه نوشته‌اند) دوازده کتاب ذیل چاپ شده است:

۱. فقه القرآن قطب‌الدین راوندی (م ۵۷۳ هـ).
۲. کنز‌العرفان فاضل مقداد (م ۸۲۶).
۳. تفسیر شاهی میرابوالفتح جرجانی (م ۹۷۶).
۴. زیادة البیان محقق اردبیلی (م ۹۹۳).

۱. رجال شیخ طوسی.

۲. رجال نجاشی.

۳. ابوبکر محمد بن عبدالله بن محمد اشیبلی مالکی که به سال ۵۴۳ هجری در شهر فاس از بلاد کشور مغرب درگذشت. وی غیر از محیی‌الدین عربی، محمد بن علی طائی اندلسی متوفای ۶۳۸ هجری است که صاحب فتوحات المکیه و فصوص الحکم می‌باشد و در دمشق مدفون است.

۵. آیات الاحکام استرآبادی، میرزا محمدبن ابراهیم، صاحب منهج المقال مشهور به رجال کبیر (م ۱۰۲۶).
۶. مسالک الافهام فاضل جواد کاظمی.
۷. آیات الاحکام (فلائد الدور) از سید احمد جزائری (م ۱۱۵۱).
۸. تفسیر آیات الاحکام سید حسین نجفی یزدی (نواده صاحب عروه).
۹. اقصی البیان شیخ محمد سلطانی گرمودی قمی.
۱۰. احکام القرآن دکتر خزائلی.
۱۱. احکام القرآن سید ابوالفضل برقی.
۱۲. دوار فقه، استاد محمود شهابی (جلد دوم) که تقریباً فهرستی از آیات الاحکام است.

کتاب یاد شده با همه مزایایی که دارند برای تدریس در دانشگاه مناسب نیست؛ زیرا (تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد) از این کتب فقط تفسیر شاهی از متقدمان و سه کتاب اخیر به فارسی انتشار یافته است. تفسیر شاهی از لحاظ نثر فارسی چنان که باید قابل فهم عموم نیست. به علاوه با وجود دقایق قواعد زبان عربی برای کسانی که بهره وافی از صرف و نحو و معانی و بیان ندارند درک مطالب آن حتی با بیان استاد دشوار است. اما دو کتاب دیگر که در عصر حاضر به زبان فارسی به رشته تحریر درآمده است: نخست، کتاب احکام القرآن برقی قمی است که بهتر است آن را کتابی مستقل در فقه بدانیم که ضمن آن متعرض آیات احکام نیز شده است؛ چه در هر مسئله، فروع بلکه مسائل دیگر هر باب را ذکر کرده است. به علاوه به دلیل ذکر جهات ادبی همان دشواری تفسیر شاهی را دارد.

دوم، کتاب احکام القرآن شادروان دکتر خزائلی است که همانند اثر دیگر وی (اعلام قرآن) کتابی است پرارج و سودمند؛ ولی به دلیل اشمال بر فتاوی سایر مذاهب فقهی اسلام و ادله هریک، و نیز آوردن احکامی که مستند به قرآن نیست، و همچنین داشتن احکام غیر فقهی قرآن، از دایره کتب درسی خارج و جزء منابعی است که برای فضلا و طالبان شناخت مذاهب اربعه اهل سنت، مدرکی است سهل التناول. از آنجا که فقه مذاهب

اسلامی در یک کتاب آن هم با انطباق بر فقه شیعه، به زبان فارسی تحریر و منتشر نشده است^۱ می‌توان اثر مزبور را کتابی در فقه مقارن دانست. بنابراین کتابی که برای دانشجویان راه‌گشا باشد در دست نداریم و همین امر اینجانب را به تألیف کتابی مختصر برانگیخت تا دانشجویان با وقت محدود و فرصت اندکی که دارد بتواند طی دوران تحصیل دانشکده، تفسیر آیات الاحکام و گونه استنباط حکم را از آیه بیاموزد. امید است این اثر ناقابل استاد را از انتخاب مطلب از این کتاب و آن کتاب و دانشجو را از زحمت جزوه‌نگاری راحت سازد و در نتیجه از اتلاف وقت استاد و دانشجو و مفید و مستفید مانع شود و در عین حال دیگر طالبان را نیز خالی از فایده نباشد.

روش ما

روش نویسندگان آیات الاحکام مختلف است. بعضی آیات احکام را به ترتیب سور قرآن (از سوره حمد تا الناس) متعرض شده‌اند که بیشتر کتب احکام القرآن علمای اهل سنت بدین روش است؛ چون احکام القرآن جصاص و احکام القرآن ابن العربی از متقدمان و احکام القرآن استاد سائس و تفسیر آیات الاحکام استاد صابونی از معاصرین.

جمعی دیگر به ترتیب ابواب فقهی، آیات را تنظیم کرده‌اند که بیشتر علمای شیعه بدین طریقه رفته‌اند؛ چون آیات الاحکام فاضل مقداد، و محقق اردبیلی از گذشتگان، و احکام القرآن خزائلی الاحکام القرآن بر قعی، اقصی البیان گرمرودی و آیات الاحکام نجفی یزدی.

روش دیگر آن است که آیات، به ترتیب نزول احکام بیان شده است؛ چون ادوار فقه استاد شهابی که گرچه جلد اول این کتاب را به منظور بررسی ادوار فقه و به اصطلاح

۱. اما در عربی علاوه بر کتب اختلاف الفقها و به تعبیر دیگر خلافتیات، کتب سودمندی در عصر ما تألیف شده که از آن جمله است: الفقه علی المذاهب الاربعه، موسوعه عبدالناصر، الفقه علی المذاهب الخمسه مرحوم شیخ محمدجواد مغنیه، که فقط شامل بخش عبادات و احکام شخصیه است و اخیراً به فارسی ترجمه شده است. این بخش با عنوان الفقه المقارن در کلیات الشریعه ممالک عربی اسلامی و به نام فقه تطبیقی در دانشکده الهیات مشهد تدریس می‌شود.

در تاریخ فقه نگاشته، ولی به اجمال احکام آیات را ذکر کرده است؛ منتها چون ایشان ذکر تمام آیات احکام را در ادوار فقه مناسب ندیده‌اند، جلد دوم کتاب را به شرح آیات احکام به ترتیب ابواب فقهی اختصاص داده‌اند. ولی در این شرح نه ترجمه آیات آمده و نه تفسیر احکامی که در آیات است.

از این سه روش مناسب‌ترین نحوه بررسی آیات احکام روش دوم است؛ زیرا در روش نخست چون آیات مربوط به یک عمل، (مثل نماز یا حج) در ضمن سور پراکنده است که به مناسبات مختلف نازل شده، نمی‌توان احکام مربوط را یکجا ارائه و بررسی کرد. در نحوه سوم نیز این نقیصه مشهود است (گرچه برای بررسی تاریخ فقه روشی محمود است)؛ زیرا مثلاً ممکن است اصل نماز در محدوده زمانی خاصی وضع شده باشد، ولی اقسام نمازها و احکام مربوط به آن به تدریج و در ازمئه بعد ضمن آیات پراکنده‌ای نازل شده باشد. در نتیجه نمی‌شود آیات مربوط را یکجا و در یک مقام آورد.

باری چون این دو روش در تدوین آیات احکام دشواریهای برشمرده را دارا بود، روش وسط را برگزیدم که علاوه بر یکجا آوردن آیات هر باب از آن رو که همانند روش کتب فقهی است، راه را بر پژوهشگران سایر ادله احکام مربوط (چون دلیل سنت و استدلالات اصولی که در کتب فقهی بازگو شده است) نیز سهل می‌سازد و ضمناً چون در پاره‌ای از کتب فقهی و مخصوصاً مختصرات این علم آیات احکام ذکر نشده، با مراجعه به این کتاب استفاده طالبان آن علم بیشتر می‌گردد.

در این مختصر نخست آیات مربوطه یکایک ذکر شده است، آنگاه لغات و کلمات دشوار هر آیه با استمداد از کتب لغت و تفسیر، معنی شده؛ سپس ترجمه آیات (از روی خلاصه التفاسیر شادروان استاد الهی قمشه‌ای که وی را بر این بنده حقوقی است) با مختصر تصرفی نوشته شده^۱ و در آخر احکامی که از آیه مستفاد می‌شود به ترتیب ذکر شده است. بدیهی است ترجمه آیات مستقلاً و بدون آمیختن احکام و تفاسیر وارده با آن، برای فهم اولیه آیه بسیار لازم است. اما آوردن معانی لغات و به اصطلاح غریب القرآن، از جهاتی

۱. این کار را یکی از دانشجویان دانشکده الهیات (برادر عباس عرب) انجام داد و اینجانب بازنگری کردم.

برای دانشجو و سایر پژوهندگان لازم است: اول، از آن رو که بعضی کلمات دارای چند معنی است و چه بسا معنی مناسب آیه به نظر قرائت کننده نیاید.^۱ دوم، بسیاری از کلمات حتی برای بعض عرب نیز مفهوم نیست. چنان که گویند از یکی از اصحاب معنی «و فاکهة و ابا» را پرسیدند. او گفت: معنی فاکهه را می دانم، ولی مراد از اب را نمی دانم. سوم، معنی آیات برای کسانی که با زبان عربی آشنا باشند تا اندازه ای مفهوم است و با دانستن معنی مفردات و به اصطلاح لغات قرآن کامل تر و پس از ملاحظه ترجمه روان آیه، اگر اشکال و اشتباهی در فهم مطلب باشد برطرف می شود و با این کار آیات احکام (که بخش مهمی از قرآن است) برای دانش پژوهان مفهوم می گردد و این گامی است به سوی فراگیری تفسیر قرآن با لحاظ الاهم فالاهم.

در تفسیر و بیان احکام بیشتر نظر ما به کتب آیات الاحکام بوده است (نه تفاسیر)؛ زیرا مؤلفین کتب مزبور تفاسیر را تفحص و تصفح کرده اند و آنچه را مربوط به فهم و استنباط حکم بوده است از تفاسیر و نیز از کتب فقهی استخراج کرده اند. با این حال بعضی تفاسیر چون تفسیر بیضاوی و تفسیر جلالین از اهل سنت و تفسیر مجمع البیان طبرسی (که معانی مفردات را مجزا عنوان فرموده) و ابوالفتوح رازی (که خوشبختانه به فارسی است) برای مراجعین این فن بسیار کارگشاست و ما نیز در پاره ای موارد از آنها استفاده کرده ایم. ضمناً با اختصاری که در این مختصر مقصود نویسنده بود جز در موارد مهم، اقوال مذاهب اهل سنت نیامده است؛ به علاوه این کتاب برای پیروان مذهب امامیه نوشته شده است؛ لذا جز در استخراج لغات، که از کتب اهل فن چه شیعه و چه سنی استفاده شده، مرجع اصلی ما کتب آیات الاحکام امامیه بوده است.

مطالب کتب آیات الاحکام امامیه کم و بیش مشابه و یکسان است، گرچه در بعضی کتب احادیث مربوط را نیز آورده است (آیات الاحکام جزائری)؛ منتها بعضی کتب از لحاظ تبویب و ترتیب مطالب مناسب تر است که شاید کتاب کنز/العرفان فاضل مقداد

۱. مثلاً در «النجم و الشجر یسجدان» نجم به دو معنی آمده: یکی ستاره و دیگری گیاه، که معنی دوم کمتر به ذهن می آید، ولی از آنجا که با شجر ردیف شده معنی دوم مناسب و مراد است.

– علاوه بر فضیلت سبقت نسبی^۱ – این چنین باشد. لذا کنز‌العرفان منبع و مرجع بیشتر نویسندگان بعدی امامیه بوده است و به همین لحاظ نسخ دستنویس آن بسیار است. اینجانب نیز به پیروی از نویسندگان پیشین، کنز‌العرفان را مرجع اصلی و منظور نظر داشت و تمام مطالب آن را از نظر گذرانید.^۲ فقه القرآن راوندی به ملاحظه اختصار و نیز به لحاظ پیشگامی وی در تألیف این علم، و زبده‌اللیان اردبیلی از جهت دقت نظر مؤلف (که به همین دلیل در فقه به محقق شهرت یافته) و تفسیر شاهی (از آن رو که به فارسی نوشته شده و راه‌گشای فهم مفردات و لغات است) مرجع این کمترین بوده و با این حال در مواردی به سایر کتب مراجعه شده است.

از کتب اهل سنت، احکام القرآن ابن عربی از متقدمان و استاد صابونی از معاصران به تناسب استفاده شده است.

از کتب تفاسیر آنان، انوار التنزیل قاضی بیضاوی و تفسیر جلالین به منظور ملاحظه سیاق آیات و نیز از جهت استفاده لغات از نظر گذشت و در پاره‌ای موارد به سایر تفاسیر چون تفسیر المنار استاد رشیدرضا، مراجعه شد.

پیدااست با توضیحات یادشده، کار این مختصر سهل است و مشکل. سهل است به لحاظ دسترسی به منابع بسیاری که کار را برای گزینش آسان ساخته و مشکل است از آن رو که اختصار و انتخاب این مراجع کاری دشوار است.

و من الله المستعان و علیه التکلان

۱. زیرا از احکام القرآن راوندی گذشته، کنز‌العرفان، پیش‌تر از سایر کتب این بخش نوشته شده است.
 ۲. منتها برای اختصار، اقوال سایر مذاهب را که نوعاً ایشان متعرض شده، یا نظریاتی را که از دیگران بازگو کرده و بدان پرداخته، یا فروع فقهی را که به مناسبت آورده است، در اینجا نیاوردیم؛ ولی تمامی مطالب عمده کنز‌العرفان در این مختصر نهفته است.